

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОСТОРІЧЧЯ ЯК
СОЦІОЛЕКТУ НЕНОРМАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ**

Глазова Світлана Миколаївна,
к.філол.н., доцентка,
Скуратовська Дарина Василівна,
здобувачка магістерського рівня вищої освіти,
Бердянський державний педагогічний університет
м. Бердянськ, Україна

Анотація: ХХІ сторіччя характеризується глобальним технологічним розвитком, а разом із ним і мовленнєвим середовищем. Мова розвивається, змінюється лексика та лінгвістика і це дає поштовх для нових досліджень та пошуку мовних закономірностей.

Сленг, жаргон, арго, просторіччя – це соціолекти, що входять до складу ненормативної та стилістично зниженої лексики.

Просторіччя – це народна говірка, яка дуже легко поглинає в себе іншомовні слова й пристосовує під свої уподобання, не дотримуючись жодних правил. Використання просторіччя в мовленні сприяє створенню атмосфери простоти та невимушеності, наближує спілкування до дружньої розмови.

Ключові слова: ненормативна лексика, розмовна лексика, просторіччя, соціолекти, розмовно-побутовий стиль.

Актуальність обраної теми роботи визначається функціонуванням у мові ненормативної лексики, зокрема соціолектів та обсценної лексики, просторіччя та особливістю ідейно-стилістичного навантаження позалітературних елементів.

У системі сучасної української літературної мови відбуваються значні лексичні зміни. Це зумовлено «не лише появою нових термінів, а й переходом лексеми однієї мовної підсистеми в іншу. У зв'язку із цим особливої уваги

потребує просторічна лексика, що межує, з одного боку, із діалектами, арго, жаргоном, сленгом, а з іншого – з літературною мовою» [6, с. 25].

Ступінь досліджуваності проблеми. Щодо функціонування просторічної лексики у лінгвістичних наукових розвідках, то цієї теми торкалися такі науковці як І. Брага, С. Бузько, Н. Дзюбишина-Мельник, Я. Думашівський, Н. Єльнікова, О. Зайцева, Т. Кондратюк, Л. Коробчинська, І. Корнієнко, Л. Масенко, В. Нестерович, О. Остроушко, Я. Рибалка, О. Сербенська, Л. Ставицька, Т. Ткаченко, В. Труб, Н. Шульжук. Проте це питання ще й сьогодні є недостатньо вивченими й дискусійними.

Мета нашої роботи полягає в дослідженні специфічних рис просторіччя.

Відповідно до мети дослідженні нами застосовувалися **методи** аналізу, систематизації, прийоми порівняльно-історичного методу та класифікації науково-соціологічних джерел інформації, що дозволило узагальнити та систематизувати погляди вчених на поставлену проблему.

Сутність дослідження. В українській лінгвістиці термін «просторіччя» з'явився на початку ХХ сторіччя. Дослідниця Л. Коробчинська зазначає, що під цим терміном «розуміють слова зі зниженим експресивно-емоційним забарвленням, тобто слова з відтінком згрубілості, у тому числі й вульгаризми (літературне просторіччя) і слова з неправильними граматичними чи фонетичними формами та з неправильним слововжитком (власне нелітературне просторіччя)» [11, с. 45].

В Академічному тлумачному словнику української мови термін «просторіччя» визначається як «граматична форма, зворот, що не є нормою літературної мови, але вживається в побутовому мовленні, а в художніх творах використовується як стилістичний засіб для надання мові зневажливого, іронічного, жартівливого, грубуватого та ін. відтінку» [1].

Проте в українській стилістиці й лексикології спостерігаються суперечності у визначенні терміну «просторіччя». Ряд учених (І. Чередниченко [18, с. 87–88], А. Коваль [9, с. 81–82], О. Пономарів [12, с. 104–109] та інші) послуговуються термінами «просторіччя», «просторічна лексика»,

відмежовуючи цей клас слів від літературної розмовної лексики й зараховуючи до його складу мовні одиниці, що в основній своїй масі перебувають на межі літературного вжитку, а то й виходять за цю межу і часом надають мовленню зневажливо іронічного забарвлення – це слова з різко зниженим експресивним забарвленням, слова, перекручені з погляду граматичних норм тощо [3]. Мовознавець М. Жовтобрюх [7], об'єднує поняття розмовної та просторічної лексики в одне термінологічне сполучення «розмовно-просторічні слова», до яких відносять лексеми з додатковим стилістичним навантаженням, що надає їх значенню іронічних, жартівливих, фамільярних та інших відтінків [3].

На противагу їм дослідниця Т. Ткаченко розмежовує поняття просторіччя та розмовної лексики. На її думку, просторічна лексика відрізняється від розмовної насамперед тим, що знаходиться за межами літературної мови (не міститься в словнику української літературної мови), але це не значить, що її не можна використовувати в художньому, зокрема прозовому, тексті, адже вона має значний стилістичний потенціал. Здебільшого просторічну лексику використовують для передачі мови персонажів, де вона виступає засобом їх індивідуальної і соціальної характеристики, а в мові автора вона допомагає охарактеризувати середовище, у якому відбуваються зображувані події [17, с. 97].

Ми ж погоджуємося з твердженням Т. Ткаченко і вважаємо, що до розмовної лексики варто віднести спрощені, короткі форми слів (*ма* замість *мама*, *ба* замість *бачиш* тощо), літературні новоутворення, трансформації слів (*щось ти засумувався*, *мені холодноувасто*); також схилиємося до думки, що просторічними вважаються ті слова, що перебувають за межами літературної мови (уживаються без дотримання лексичних, граматичних, орфоепічних норм), наприклад: *шо*, *тута*, *осьо*, *тудою*, *сюдою*; забарвлені експресивно, що мають відтінок згрубілості чи спрощеності, наприклад: *базікати*, *варнякати*, *пертися*, *чимчикувати*, *рюмсати*, *врубитися*, *тринькати*, *хамло*, *тип*, *достобіса* [6, с. 25]. Нерідко така лексика перетинається з діалектами та іншою ненормативною лексикою.

Також, маючи за основу дослідження науковців, як різновид просторіччя виділяємо явище суржику – суміш фонетичних та граматичних особливостей різних мов в одному слові, словосполученні. Підсумовуючи висновки науковців щодо специфічних рис просторіччя, дослідниця О. Зайцева вважає, що «у ситуації масового українсько-російського білінгвізму суржик можна розглядати як форму просторіччя» [8, с. 201].

Щодо емоційного навантаження просторічної лексики, думки дослідників також різняться. Так, наприклад, мовознавець О. Тараненко зазначає, що «не можна сприймати (ідучи слідом за російською лексикографічною традицією) просторічну лексику як обов'язково або переважно грубу в емоційному плані» [15, с. 118]. До просторічної лексики лінгвіст відносить тільки такі синтаксеми, які розповсюджені по переважній території україномовного середовища, вони не входять до складу літературної мови, однак їх не можна обмежувати й ознаками діалекту. Але в той же час такі слова можуть передавати як позитивні, так і негативні емоції.

Ставлення дослідників до явища просторіччя переважно негативне. Науковець Я. Думашівський до просторіччя відносить лексику розмовно-побутового стилю, зокрема знижених емоційних характеристик, а також жаргонізми кримінального походження і росіянізми, полонізми тощо (йдеться про розмовну лексику), які, впливаючи на активний сегмент лексичного запасу мовної системи, одночасно задовільняють запити різних верств і середовищ комунікантів. Він вважає просторіччя «стилістично зниженим шаром розмовної літературної мови і літературно ненормативним елементом, вживання й використання якого в мовленні не відповідає нормам літературної мови, засмічує її та ускладнює розуміння мовця» [5, с. 108–110].

Дослідник В. Русанівський ототожнює просторіччя як прояв хвороби в мові: «У нас ще й до сьогодні досить убогі знання про українське просторіччя... Але ж за всіх обставин він (такий лексичний шар) існує, і відводити від нього погляд – це все одно що лишати на поталу хворих людей, не подаючи їм медичної допомоги» [13, с. 280]. Таке ставлення, очевидно, було

зумовлене низьким рівнем досліджуваності явища просторіччя та, на цьому фоні, суб'єктивними поглядами на проблеми.

Варто зауважити, що, хоч науковці й тлумачать просторіччя як некодифікований різновид загальнонародної мови, не обмежений територіальними рамками, наголошують «помітну наявність елементів територіальної диференціації просторіччя – на східноукраїнський, галицький та ін. типи» [16, с. 536].

До того ж, дослідниця Н. Єльнікова наголошує, що «лексичний склад сучасного просторіччя може поповнюватися різними джерелами: розмовно-просторічна лексика, діалектно-просторічна й жаргонно-просторічна лексика, яка вирізняється функційно-стилістичною кваліфікацією» [6, с. 25]. Отже, у сучасному суспільстві склад просторічної лексики значно розширюється й оновлюється, крім того ці слова як складова розмовного мовлення, що має свої нормативні обмеження, функціують у мові представники різних соціальних і вікових верств українців.

Як стверджує С. Бузько, «порівняно з іншими типами нелітературного мовлення (соціальними й територіальними діалектами, а також суржиковими елементами) частотність уживання розмовно-просторічної лексики в текстах української постмодерної прози складає близько 32%. У багатьох випадках розмовно-просторічні слова функціують майже на одному рівні з нейтральними компонентами, не знижуючи стилю оповіді, а лише створюючи своєрідний колорит простоти й невимушеності» [3, с. 73]. Таким чином подібна лексика не знижує, а навпаки підвищує цінність художнього твору.

Бачимо, що, чим більше досліджується проблема просторіччя, тим об'єктивнішими стають погляди на неї. І поступово науковці знаходять все більше підтверджень тому, що воно відіграє значну роль не лише в українському мовному середовищі, а й у художній літературі.

Так, наприклад, дослідниця І. Корнієнко, аналізуючи творчість В. Винниченка, характерною рисою вживання просторічних слів письменником вважає «їх виражену експресивність, незважаючи на те, що різні просторічні

лексеми можуть бути не однаковою мірою виразні. Емоційно-оцінні слова негативного плану, що стоять за межами літературної мови, використовуються автором для реалістичного зображення дійсності, для характеристики й самохарактеристики персонажів і надання художньому твору особливого емоційно-експресивного тону» [10, с. 125].

Інші дослідники, такі як С. Бибик, С. Бузько, Л. Скворцова також виокремлюють важливі функційні особливості просторіччя в художніх творах. Як зауважує С. Бибик, «стилізація мови персонажів із використанням позалітературних елементів поєднує в собі три функції: етнографічну (соціолінгвістичну) функцію, прийоми індивідуалізації мови персонажів та їх морально-духовної оцінки, опосередкованої через мову» [2, с. 17]. Лінгвостилістичний аналіз мови прози визначних представників художнього слова дає змогу лінгвістам-дослідникам простежити традиційні та оригінальні, індивідуально-авторські аспекти використання (для створення відповідно до теми художнього тексту колоритної народної говірки) стилістичного потенціалу просторічних елементів [17; 3; 10]. Саме прагнення створити жартівливий, комічний або іронічний ефект спонукає відомих митців художнього слова уживати ненормативну, а саме розмовно-просторічну лексику, яка не обов'язково протиставляється лексиці літературній. З цією метою, як зазначає С. Бузько, «розмовно-просторічна лексика активно використовується не лише в мовленні персонажів, але й в авторському; причому частотність описуваного типу лексики в мовленні персонажів і в мові автора приблизно однакова, що є характерною особливістю постмодерністських текстів» [3, с. 75]. Дуже часто у художніх творах просторіччя може функціонувати поряд з соціальними діалектизмами (жаргоном, сленгом), що й надає мові особливого народного колориту. Спостерігаємо, що жаргонні слова й вирази вільно проникають у розмовне мовлення, переміщуючись із одного жаргону в інший. Найсприятливішою базою для цього є саме просторічна лексика. Поєднання просторіч із жаргоном чи сленгом свідчить про зближення різних соціальних різновидів мовлення та надає розмові чи художньому тексту потужної експресії.

Основні висновки. У зв'язку зі збільшенням зацікавленості розмовно-просторічною лексикою лінгвісти змінюють і своє ставлення до її ролі у суспільстві. А в сучасній українській літературі вона стає невід'ємною складовою художнього тексту, оскільки допомагає повноцінно та яскраво зобразити реальність буття.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Академічний тлумачний словник (1970-1980) : *онлайн-версія “Словника української мови” в 11 томах*. URL: <http://www.sum.in.ua/> (дата зверення: 15.10.2022).
2. Бибик С. Явища українсько-російської мовної взаємодії в історії української прози. Наукові записки Тернопільського ун-ту. Серія : Мовознавство. Тернопіль, 2004. С. 15–18.
3. Бузько С. А. Розмовно-просторічна лексика в текстах української постмодерної прози. *Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету: зб. наук. пр.. Філологічні студії*. Кривий Ріг : Видавничий дім, 2008. Вип. 2. С. 72–77.
4. Глазова С. М. Сленгізми в сучасній художній літературі. *The 8 th International scientific and practical conference “International scientific innovations in human life” (February 16-18, 2022)*. Manchester : Cognum Publishing House United Kingdom, 2022. P. 492–496.
5. Думашівський Я. Місце і роль розмовно-просторічної лексики в системі сучасної української літературної мови: життєва потреба чи засіб її засмічення. *ЛЮГОΣ. Мистецтво наукової думки*. 2019. № 8. С. 108–110.
6. Єльнікова Н. І. Просторічна лексика у системі сучасної української мови. Культурне розмаїття: матеріальна та нематеріальна культура різних країн світу: матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 22 трав. 2019. Харків, 2019. С. 25–26.
7. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова. Київ : Наукова думка, 1984. 191 с.
8. Зайцева О. В. До питання про «просторічну» лексику. *Наукові*

записки НДУ ім. М. Гоголя. Філологічні науки. 2013. Книга 1. С. 199-205.

9. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови : 3-тє вид., допов. і перероб. Київ : Вища школа, 1987. 351 с.

10. Корнієнко І. Просторічні слова як стилістичні засоби мовотворчості ранніх прозових творів В. Винниченка. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки.* Миколаїв, 2016. № 1. С. 124–129.

11. Коробчинська Л. А. Розмовна і просторічна лексика української мови та її ремаркування в словниках. Лексикографічний бюлетень. Київ, 1963. Вип. ІХ. С. 41–54.

12. Пономарів О. Д. Стилiстика сучасної української мови. Київ : Либiдь, 1993. 248 с.

13. Русанівський В. М. Історія української літературної мови: підручник. Київ: АртЕк, 2001. 392 с.

14. Сучасна українська літературна мова : підручник, 3-тє вид., допов. / за ред. А. П. Грищенка. Київ : Вища школа, 2002. 439 с.

15. Тараненко О. О. Новий словник української мови (Концепція та принципи укладання словника). Київ; Кам'янець-Подільський, 1996. 172 с.

16. Тараненко О. О. Просторіччя. *Українська мова : енциклопедія* / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.. 2-ге вид., випр. і допов. Київ : Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. С. 536–537.

17. Ткаченко Т. В. Елементи просторіччя в мові прози Михайла Стельмаха. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Філологічні науки (мовознавство і літературознавство): зб. наук. праць.* Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. Вип. 1. Книга 1. С. 96–101

18. Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. Київ : Радянська школа, 1962. 495 с.